ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 116, Mayıs 2021, s. 359-389

ISSN: 2148-2489 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.50834>

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date
11.04.2021

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date
17.05.2021

Dr. Öğr. Üyesi Sait TOPRAK

Kafkas Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Resim Bölümü, Plastik Sanatlar
sait_toprakart@hotmail.com

KARS-BORLUK VADİSİ'NDEKİ KAYA ÇİZİMLERİNİN ÜSLUP, TEKNİK VE İKONOGRAFİK AÇIDAN İNCELENMESİ

Öz

Kaya çizimleri (petroglifler), insan inancının ve düşüncesinin en eski ifadesini betimleyen, dünyanın en zengin kültürel kaynaklarından biridir. Bu görsel iletişim dünyasına dayanarak prehistorik insanın sosyo-ekonomik yapısına, ruhsal yaşamına ve sanatsal icra faaliyetlerine ilişkin önemli saptamalar yapılabilmektedir. Dünyanın çeşitli yerlerinde görülen kaya çizimlerine benzer örnekleri Türkiye'de de görmek mümkündür. Bunun en iyi örneklerinden bazıları, Kars kent merkezine 5 km uzaklıkta bulunan ve bölgenin en eski insan yerleşimlerinden birine ev sahipliği yapan Borluk Vadisi'nde tespit edilmiştir. Tarih öncesi sanatı örnekleri bağlamında değerlendirebileceğimiz buradaki kaya çizimlerinin; üslup, teknik ve konu içeriklerinin çeşitliliğinden dolayı farklı tarihsel süreçlerde yapıldığı düşünülmektedir. Bu çizim örneklerinin hem İran ve Arap coğrafyası hem de Orta Asya'daki kaya çizimleriyle önemli benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Farklı boyutlarda betimlenmiş olan kaya çizimlerin çoğunun vadinin kuzey yamacında yer alan andezit kayaların geniş, pürüzsüz yüzeylerine kazıma ve vurgu tekniğinin yanı sıra güney yamacında bulunan bir mağaranın duvarına boya kullanılarak yapıldıkları ve betimlerde; dağ keçisi, geyik temalı havyan figürlerinin yanı sıra yaban domuzu, yaban koyunu, akrep, avcı figürü, zoomorfik ve antropomorfik şekiller, rastgele kazımlar ve geometrik formlar olduğu gözlemlenmiştir. Daha çok profilden silüet şeklinde betimlenmiş çizimlerin bazılarının yüzeysel kazımlarla yapıldığı, bazılarının ise teknik ve beceri bakımından yetkin bir uygulamayla yapıldığı saptanmıştır. İnsan-doğa ilişkisinin belli bir biçiminin yansıması olan bu çizimler prehistorik sanat repertuvarının önemli

örneklerindendir. Bu çalışmada, öncelik olarak, yakın tarihte keşfedilmiş Kars-Borluk Vadisi'ndeki prehistorik kaya çizimlerinin belgelenmesiyle birlikte tematik bir sınıflandırılması yapılmıştır. Bununla birlikte, vadide incelenen kaya çizimlerin üslup, teknik özelliklerine ve bu çizimlerde hangi temaların kullanıldığına değinilerek ikonografik çözümler yapılmıştır. Ayrıca, Borluk Vadisi'ndeki kaya çizimleri ile Kars ili sınırları içinde ve çevresinde bulunan diğer kaya çizimleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kaya Çizimleri, Kars-Borluk Vadisi, Tarih Öncesi Sanat, Hayvan ve İnsan Betimleri.

AN ANALYSIS OF PETROGLYPHS OF KARS-BORLUK VALLEY IN TERMS OF STYLE, TECHNIQUE AND ICONOGRAPHY

Abstract

Rock carvings (petroglyphs) are one of the richest cultural sources of the world which depict the oldest form of expression for the beliefs and thoughts of humanity. Moving from this world of communication, which is not verbal but visual, there can be made important determinations about the socio-economic structures, spiritual life and artistic performance activities of prehistoric man. It is possible to see petroglyph examples in Turkey, as well, similar to petroglyphs seen in different parts of the world. Some of the best examples of this were recorded in Borluk Valley, which is 5 kilometres away from Kars city centre and was home to one of the earliest human settlements. It is considered that these petroglyphs, which can be evaluated as part of an example to prehistoric art, were formed in different historic processes on account of the variety in their style, technique and themes. It is observed that these petroglyphs bear remarkable resemblance to the ones both in Persian and Arabic lands, and to those in Central Asia. It is also observed that most of the petroglyphs depicted in divergent sizes were formed using scraping and impact techniques on the wide and smooth surfaces of the rocks in the northern slope of the valley, and using colouring technique on the walls of a cave in the southern slope, and that there were zoomorphic images such as mountain goats, wild boar, mountain sheep, scorpion as well as deer-themed animal figures, and anthropomorphic ones such as hunter figures, and also random scrapings and geometrical forms. It has been determined that of the carvings depicted more commonly in the form of profile silhouette, some were formed via slight scrapings, and some were formed using a competent practise in terms of technique and skill. These petroglyphs, which are the reflections of a certain type of human-nature relationship, are of the outstanding examples of prehistoric art repertory. In this study, primarily the documentation and a thematic classification of the prehistoric petroglyphs in Kars-Borluk Valley, which have recently been discovered, are presented. Along with that, by mentioning the styles, technical characteristics and the themes of the petroglyphs examined in this valley, iconographical analyses were performed. Furthermore, the similarities and differences between the petroglyphs in Borluk Valley and other petroglyphs in or around Kars province were stated.

Keywords: Petroglyphs, Kars-Borluk Valley, Prehistoric Art, Animal and Human Depiction.

Giriş

Günümüzden yaklaşık 30.000-35.000 yıl öncesine dayanan (ve yazının henüz olmadığı dönemlere ait bilgileri ve belgeleri oluşturan) resimler/çizimler ya da petroglifler insanın içinde yaşadığı somut dünyanın, inanç ve düşüncesinin en eski yansımalarını oluşturmaktadır. Dünyanın değişik yerlerinde farklı biçimlerde uygulanmış ve tüm insanlar için evrensel bir dil niteliği taşıyan ve herkes tarafından okunabilir olarak kabul edilen (Andreassen, 2008: 1) kaya çizimleri, insanların ilk bilinen atalarına ait sanatsal duyarlılık ve estetik görünümünün önemli bir temsilini sunmaktadır (Rafifar, 2002: 46).

1944 yılında tespit edilen (Kökten, 1944) Borluk Vadisi'ndeki kaya çizimleri farklı disiplinlerdeki çalışmalara konu olmuştur¹. Çizimlerin (hepsinin) tam olarak ne amaçla yapıldığı ya da ne anlama geldiğiyle ilgili kesin yargılara varılamasa da diğer bölgelerde benzer dönemlerde yapılmış olan örnekleri inceleyen araştırmaların içerikleri dikkate alınarak kimi yorumlarda veya çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Borluk Vadisi kaya çizimleri üzerine çalışma yapmış olan Oktay Belli, 2004 yılında, Azat köyünde ikamet eden Gökhan Çalkın'ın bölgede bulunduğu birkaç heykelcik ve daha sonra kendisinin yaptığı yüzey araştırmaları sonucunda Borluk Vadisi ve çevresinde prehistorik döneme ait önemli kaya çizimleri tespit etmiştir. Geniş bir alanda yapılmış olan ve belgesel bir özellik taşıyan bu çizimlerin sembolik içerikleri; Kars bölgesinin prehistorik dönem yaşam biçimini, faunasını, insanın sanatsal becerilerini ve düşünce dünyalarını anlamamıza olanak sağlamaktadır. Farklı evrelerde yapıldığı düşünülen söz konusu çizimlerde; dağ keçisi, geyik, yaban domuzu, yaban koyunu, at, akrep, yabani sığırların yanı sıra avcı, dans eden (?) devingen figürler ve tanımlanamayan zoomorfik, antropomorfik ve geometrik petroglifler objektif bir anlayışla betimlenmiştir. Buradaki avcı çizimcilerin ya da sanatkarların hayvan ve insan figürlerini gerçekçi bir anlayışla betimledikleri görülmüştür, bu nedenle yetenekli oldukları ve güçlü bir gözlem gücüne sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Borluk Vadisi

Borluk Vadisi, Kars kent merkezinin yaklaşık 17-18 km güneydoğusundaki Borluk köyünden başlayıp Mağaracık, Azat ve Karacaören köylerinin yanından geçip Kars'ın hemen güneybatısında Kars Çayı'na karışan Borluk Deresi'nin oluşturduğu vadideki buluntu yerlerini oluşturmaktadır (Görsel 1). Pazarcık beldesinin batısında yer alan Borluk Dağı'nın kuzey eteklerinden doğan ve batıya doğru akan Borluk Deresi, bu kesimde derin ve dar bir vadi oluşturmaktadır. Vadide sıra hâlinde farklı büyüklükte kaya sığınaklarının ve mağaraların olduğu bilinmektedir (<https://kars.ktb.gov.tr/TR-54880/camuslu-koyu--tas-kopru-urartu-yaziti-->

¹ 1944'te İ. Kılıç Kökten (1944) tarafından tespit edilen Borluk Vadisi'ndeki prehistorik yerleşim alanları ile ilgili raporundan sonra ilk çalışmayı 1998 yılında O. Özbek ve B. Yükmek (1998), Kobiyan Kışlası olarak bilinen yerdeki kaya çizimleri üzerine yapmıştır. Azat köyünde ikamet eden Gökhan Çalkın Borluk Vadisi'ndeki Azat köyüne yakın mevkilerde yeni kaya çizimleri tespit etmiş ve O. Belli (2006) bu çizimler üzerine bir inceleme yapmıştır. Belli, bu çalışmasında Borluk Vadisi'ndeki Azat köyü, Katran ve Karataş mevkilerindeki kaya çizimleri üzerine tarihsel saptamaların yanı sıra öne çıkan bazı örnekler üzerine değerlendirmeler yapmıştır. 2016 yılında, A. Yardımcı ve E. Gizlenci (2016) yaptıkları çalışmada, Borluk Vadisi'ndeki kaya çizimleri üzerinden vadinin ekosistemdeki yerine, önemine, tarihi ve arkeolojik yönüne değinmişlerdir. Aynı yıl A. Bingöl (2016) Borluk Vadisi kaya çizimlerini tarihsel açıdan incelemiştir. Bu çalışmaların dışında, farklı dergilerde Borluk Vadisi kaya çizimleri hakkında tanıtıcı ve değerlendirici metinler yazılmıştır.

borluk-vadisi.html). Ortalama 50-90 m genişliğe ve 25-35 m yüksekliğe sahip olan kayalık vadi, yöre halkı tarafından *Borluk Vadisi* olarak adlandırılmaktadır. Yaklaşık 1,5-2 km uzunluğundaki Borluk Vadisi, kabaca doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Vadi içinden akan Mağarcık ve Azat Deresi batıda Kars Çayı ile birleşerek Arpaçay'a karışmaktadır. Azat Deresi arazide fazla derin ve geniş olmayan bir vadi açmıştır. Borluk Vadisi'nin kuzey yamacındaki andezit kayalıklar dik ve yüksek, güney yamacındaki kayalıklar ise nispeten daha alçak ve yayvandır. Borluk Vadisi'nin kuzeyi, geniş ve engebesiz düzlükler hâlinde bugünkü Kars kentine kadar uzanmaktadır. Vadinin doğusu ve güneyi de engebesiz araziler ile kaplıdır. Günümüzde *Kars Yaylası* olarak adlandırılan bölge, sahip olduğu otlak ve çayırları ile hayvancılık ekonomisi için çok büyük bir önem taşımaktadır. Yüksekliği deniz seviyesinden ortalama 1800-1900 m'dir (Belli, 2006: 13).

Kaya Çizimlerinin Dağılımı ve Konumu

Yaklaşık 1,5-2 km uzunluğunda olan Borluk Vadisi, Kars kentinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Vadiye çok yakın bir mesafede olan Geven Güney Mevkisi, Rum Ağılı Mevkisi ve Ziyaret Tepe Mevkisi'nde bulunan çizimlerin dışındaki diğer çizimlerin hemen hepsi Borluk Vadisi'ndeki mevkilerde bulunmaktadır. Kaya çizimlerinin dağılımı incelendiğinde çizimlerin; Azat Köyü Mevkisi'nden başlayıp Katran Kazan Mevkisi üzerinden Karataş Mevkisi, Taşlıyol Mevkisi ve güneydeki Sarıçayır Mevkisi'ne açılan vadide ve daha ilerideki Mağarcık köyünden Borluk köyüne ulaşan vadideki bölgede yoğunlaştığı görülmektedir (Görsel 2).

Borluk Vadisi'nin kuzeyindeki kayalıklar sarp ve yüksek, güneydeki kayalıklar ise daha alçak ve yayvandır. Burada bulunan kaya çizimlerin deniz seviyesinden yüksekliği 1800-1900 m arasında değişmektedir. Çizimlerin çoğunluğu, yıl boyunca akan dere yatağının kuzey yamacındaki andezit kaya bloklarının düz ve pürüzsüz yüzeylerine yapılmıştır. Çizimlerin bazıları, vadi tabanından yaklaşık 15-16 bazıları ise 2-2,5 metre yükseklikteki kayalara işlenmiştir. Çizimlerin kayalıkların üst kısmına uzaklığı ortalama 6-7 metredir. Oktay Belli (2006: 15) söz konusu çizimlerin, vadi tabanından 4-5 m yükseğe yapıldığını ve binlerce yıl boyunca çok güçlü biçimde akan Azat Deresi'nin vadi tabanını oymasından dolayı günümüzde bu çizimlerin 15-16 metre yükseklikte kaldığını belirtmektedir. Bu çalışmaya konu olan alanda farklı yönlerde bakan kaya yüzeylerine yapılmış çizimlerin belli bir düzen içinde oluşturulmadığı, başka bir deyişle kompozisyon düzenini oluşturan öğelerin dağınık olarak betimlendiği gözlenmiştir. Çizimlerin özellikle vadinin kuzey yamacına yapılmasının nedeni; kaya bloğunun çok olması, karların diğer yamaca göre daha erken erimesi ve çizim yapmaya elverişli olmasıdır. Katran Kazanı Mevkisi'ndeki mağarada boya ile yapılmış resimler ve Mağarcık Köyü Mevkisi'ndeki içe doğru üçgen biçimde kapalı olan kaya bloğunun dışındaki tüm çizimler açık alandaki kayalara yapılmıştır.

Kaya Çizimlerinin Durumu

Kaya çizimleri, kültürel varlıkların kırılğan kaynaklarıdır (Seglie, 2000: 82; akt. Sarhaddi, 2013: 8) ve kaybolmadan önce önemsenmesi, korunması gerekir. Doğal faktörler ve insan müdahaleleri nedeniyle kaya sanatının delillerinin zarar görmesi ve tahribatı kaçınılmazdır (Chakraverty, 1999: 46; akt. Sarhaddi, 2013: 8). Kaya çizimlerinin korunması önemli bir görevdir ve teknik disiplinle uygun bir şekilde korunması mümkündür (Sonawane, 1999: 16; akt. Sarhaddi, 2013: 8). Prehistorik Çağ sanatının en eski ve özgün örneklerine sahip olan Borluk Vadisi, Kars kent merkezine yakın olmasından ve gelecekte buranın yerleşim alanına dönüşebileceğinden (Kars Havalimanına 2,5 km uzaklıkta) kaya resimlerinin olumsuz yönde

etkilenebileceği konusunda endişe duyulmaktadır. Kar yağışı ve yağmur suyu; kaya yüzeyini yıkayarak zaman içinde çizimlerin yüzeydeki derinliklerini aşındırmış ve çizimlerin silinmesine neden olmuştur. Ayrıca kaya bloklarının üst plakaları kabuk hâlinde dökülmüş, bazı çizimler geri dönüşü olmayan bir şekilde yok olmuştur. Bununla birlikte, kayaların üzeri liken örtüsü ile kaplanmış ve oluşan derin çatlaklardan dolayı bazı çizimler tanımlanamaz hâle gelmiştir. Kayaların üzerini patina kaplamasına rağmen çizimleri tümüyle örtecek yoğunlukta değildir. Çizimler, açık alanda ve insanların kolaylıkla ulaşabileceği yerlerde olmalarından dolayı korunaksız bir durumdadır.² Birçok çizime, bölgedeki yerel halk, çobanlar, gezi amaçlı gelenler ve özellikle de defineciler tarafından parçalanarak, boyanarak, kazınarak zarar verildiği gözlemlenmiştir. Dünya kültür mirası içinde değerlendirilen bu çizimlerin kendi hâline bırakılmasından ve koruyucu, bilgilendirici önlemlerin alınmamasından dolayı tarih öncesi insan yaşamına ve sanatına ait en eski belgelerin her geçen gün yok olduğu görülmektedir.

Kaya Çizimlerinin Konularının Kategorisi

Borluk Vadisi'ndeki kaya çizimlerinde Prehistorik Çağ insanları, yaşamlarının ve çevrelerinin kültürel yönlerini prehistorik sanatın özellikleriyle betimlemişlerdir. Bu çizimler, bölgenin tarih öncesi faunası ve insan yaşamı hakkında bilgiler sunmaktadır. Borluk Vadisi'ndeki kaya çizimleri konularına göre a) *Hayvan Figürleri*, b) *İnsan Figürleri*, c) *Geometrik Biçimler* şeklinde üç grupta sınıflandırılmıştır.³

a) Hayvan Figürleri: Borluk Vadisi kaya çizimlerinin ikonografik oluşumunda hayvan çizimleri önemli yer tutmaktadır. Çeşitli ölçülerde çizilmiş hayvan figürleri kendi özelliklerine göre gerçekçi bir anlayışla betimlenmişlerdir. Şimdiye dek 7 hayvan türüne ait tanımlanabilen 86 çizim saptanmıştır. Bu hayvan türleri sayısal çoğunluklarına göre şöyle sıralanmıştır: dağ keçisi (50), geyik (13), at (8), yaban koyunu (3), yaban domuzu (1), akrep (3), yabani sığır (8). Bölgede avcı çizimcilerin yarım bıraktıkları çizimlerin yanı sıra tahrip olan çizimler de bulunmaktadır. Ayrıca tamamlanmış bazı çizimlerde tanımlanamayan başka hayvan türlerinin olduğu da düşünülmektedir. Betimlenen hayvan çizimlerinin çoğunu, otçul yani buradaki avcı toplulukların geçim ve besin kaynağı olan yabani kara hayvanları oluşturmaktadır. Borluk Vadisi'ndeki çizimlerin içerisinde dağ keçisi (*capra aegagrus*) diğer hayvan motiflerine göre daha çok betimlenmiştir ve çizimlerin yaklaşık yüzde 43'ü bu hayvan türü oluşturmaktadır. Vadinin tüm mevkilerinde dağ keçisi; değişik ölçülerde gerçekçi tarzda ve stilize edilerek, vücut özellikleri detaylandırılmadan, genel dış hatlarıyla belirtilerek profilden gösterilmiştir. Bu hayvan türü yalnız başına çizildiği gibi, çoklu figürlerden oluşan kompozisyonların içinde de çizilmiştir. Boynuzlar genellikle vücut ile orantısız biçimde, abartılı olarak geriye doğru kıvrık şekilde çizilmiştir. Baş kısımları ise genelde hacimsiz ve belirsiz tasvir edilmiştir. Sarıçayır

² Geçmişte, Azat köyü ile Mağarcık köyü arasında inşa edilen sekiz su değirmenin su bendi yapımında, vadi yamacından kayalar sökülerek kullanılmıştır. Birçok çizimin bu değirmenlerin su bendi için kullanılan kayaların üzerinde olduğu düşünülmektedir.

³ Kars-Borluk vadisi mevkilerinde yer alan kaya çizimlerindeki figürlerin sayısal dağılımı: **Azat Köyü Mevkisi**, Dağ Keçisi (7), Geyik (6), Yaban Koyunu (2), Yaban Domuzu (1), Yabani Sığır (7), Geometrik Biçimler (2), İnsan Figürü (7), Tanımlanamayan Figür (15); **Katran Kazanı Mevkisi**, Dağ Keçisi (4), Geyik (3), At (1), İnsan Figürü (8), Tanımlanamayan Figür (2); **Karataş Mevkisi**, Dağ Keçisi (1), Tanımlanamayan Figür (1); **Taşlıyol Mevkisi**, Dağ Keçisi (4); **Mağarcık Köyü Mevkisi**, Dağ Keçisi (19), Geyik (3), At (1), Akrep (3), Yabani Sığır (1), Geometrik Motifler (5), İnsan Figürü (8), Yay-ok (1), Tanımlanamayan Figür (14); **Sarıçayır Mevkisi**, Dağ Keçisi (6), Geyik (1), At (2), Yaban Koyunu (1), Geometrik Biçimler (2), İnsan Figürü (3), Yabamsı Çizim (10), Yay-ok (1), Tanımlanamayan Figür (2); **Rum Ağılı Mevkisi**, Dağ Keçisi (6), At (3), Geometrik Biçimler (2), Tanımlanamayan Figür (2); **Geven Güney Mevkisi**, Dağ Keçisi (3); **Ziyaret Tepe Mevkisi**, At (1).

Mevkisi'ndeki bazı dağ keçileri (Görsel 26, 27b) dışındaki tüm dağ keçileri anonim bir biçimde betimlenmiştir. Vadide betimlenmiş her figürün gözleme dayalı çizildiği söylenemez; pek çok çizimin, özellikle dağ keçisinin, taklitçi bir pratikle çizildiği (daha önce yapılmış çizimlerin taklit edilerek yapıldığı ya da öğrenilmiş çizim kalıplarıyla yapıldığı) ve taklitçi pratiğin zamanla belli bir simgesel anlatıma dönüştüğü görülmektedir. Çünkü çoğu çizim birbirine benzer biçimde çizilerek şablonlaşmıştır. Ayrıca, hareket hâlinde olan bu dönem insanların başka yerlerde, daha önce yaşadıkları bölgelerde gözlemledikleri veya avladıkları hayvan türlerini bellekleri aracılığıyla buradaki kaya yüzeylerine taşıyarak çizmiş olmaları olasıdır. Yoğun olarak çizilen diğer bir hayvan türü ise geyiktir. Geyik figürü genelde vurgu tekniği kullanılarak, iç detaylarına yer verilmeden (içi boşaltılarak) profilden ve durağan şekilde betimlenmiştir. Ayırt edici boynuzları, gerçeğine uygun olarak çatallı biçimde çizilmişlerdir. Azat Köyü Mevkisi ve Sarıçayır Mevkisi'nde saptanmış olan yaban koyunu motifi; genellikle vurgu tekniği kullanılarak çizilmiş ince gövdesi ve “v” şeklinde yarı profilden çizilmiş kulakları ile diğer hayvan türü motifleri içinde ayırt edilmektedir. Yabani sığır figürü Azat Köyü Mevkisi'ndeki geniş kaya bloğunda tespit edilmiş ve benzer özellikte betimlenmiştir. Söz konusu hayvanın biçimsel formlarının günümüz yaban sığırlarıyla benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Vadide en az betimlenmiş hayvan türleri yaban domuzu, akrep ve yaban koyunudur.

b) İnsan Figürleri: Hayvanlar karakteristik özelliklerine göre çizilirken insanlar daha yüzeysel ve özelliksiz çizilmiştir. Borluk Vadisi kaya çizimlerinde belirgin olarak tanımlanabilen 26 insan figürü saptanmıştır. Bu figürlerden 2'si yayın kullanıldığı tekil avlanma sahnesinde (elinde yayı ile birlikte), 3'ü ata binmiş ve diğerleri ise yalnız ya da geniş kaya bloğuna betimlenmiş çoklu hayvan figürleriyle birlikte çizilmişlerdir. Kalabalık kompozisyonlar içinde betimlenen kimi insan figürlerinin ne işlev gördüğü tam olarak tanımlanamadığından çeşitli yorumlar yapılabilmektedir. Ayrıca, tanımlanan figürler ile birlikte antropomorfik figürlerin olduğu da gözlemlenmiştir. Çeşitli ölçülerde çizilmiş insan figürlerinde biçimsel farklılıklar görülebilmektedir. İnsan bedenleri, birkaç örnek dışında çoğu cepheden, kolları ve bacakları iki yana açık silüet şeklinde, orantısız betimlenmiştir. Figürlerin yüz detaylarına yer verilmemiştir ancak fiziki dış hatlarından cinsiyetlerinin erkek olduğu anlaşılmaktadır.

c) Geometrik Biçimler: Borluk Vadisi'nde yoğun olarak tasvir edilen hayvan ve insan figürlerinin yanında geometrik çizimler az sayıdadır. Bazı belirgin motiflerin dışında (daire ve baklava dilimi şeklindeki motifler) kaya yüzeyine uzun paralel ve birbirini kesen rastlantısal kazımların yanı sıra pek çok noktalama (kaya yüzeyi derinlikli kazılarak) biçimli motif bulunmaktadır.

Kullanılan Üslup, Teknik ve Ölçüler

Borluk Vadisi'nde saptanan kaya çizimlerinin çoğu sert bir cisim kullanılarak vurgu ve kazıma tekniğiyle⁴ yapılmıştır. Azat Köyü (Görsel 7) ve Sarıçayır Mevkisi'nde (Görsel 28, 29) derin vurgularla yapılmış çizimlerin dışındaki diğer çizimlerin hemen hepsi kaya yüzeyine düşük bir derinlikte uygulanmıştır. Vadi bölgesinde sadece Katran Kazanı Mevkisi'nin güney

⁴ Vurgu tekniği, kaya/taş yüzeyine, çakmaktaşı vb. taşlar ve aletler ile oyma (vurgu-kazıma) yöntemiyle işleme yöntemidir. Uygun taş ile yüzeye yapılan baskı ile kontür, hacim ya da kabartma halinde yüzeyler oluşturularak yapılır (Tümer, 2017: 12).

yamacında bulunan küçük bir mağarada boya ile yapılmış çizimler tespit edilmiştir. Açık alandaki kaya yüzeylerinde ve bulunan sekiz mağarada kabartma form ve üstten görünümü çizim tespit edilmemiştir. Vurgu ve kazıma tekniğiyle yapılmış çizimlerde betimlenen hayvan figürleri gerçekçi (doğal görünümü içinde) bir stil ile vücudun dış konturları belirtilerek ve iç kısımlarının detaylarına girilmeksizin, çoğunlukla durağan olarak profilden ve silüet görünümü çizilmiştir. Ancak insan figürleri hem profilden hem de cepheden çizilmiştir. Hayvan figürleri, karakteristik özellikleri göz önünde bulundurularak doğal, optik görünümü içinde çizilirken aynı özen ve dikkat insan figürü çizimi için gösterilmemiştir. Çoklu betimlemelerin yanı sıra yer yer tek bir hayvanın betimlendiği de görülmektedir. Borluk Vadisi'ndeki kaya çizimlerinin önemli bir özelliği, çizimlerin birbirleri üzerinde katmanlaşarak yapılmamış (birbirini kesmeyen) olmasıdır ki bu durum çizimlerin net olarak algılanabilirliğini arttırmıştır. Çizimler, büyük bir olasılıkla kaya yüzeyinin sert olmasından ve birbiri üzerine yapıldığında biçimler karışabileceğinden aynı kaya bloğuna yan yana ya da belli aralıklarla yapılmıştır. Dolayısıyla, her çizim belli bir yüzeyde kendi alanını kaplayacak şekilde uygulanmıştır ve bu durum kalabalık sahnelerde bile söz konusudur. Böylece tanımlanabilen çizimler arasındaki üslup ve teknik farklılıklar kolaylıkla ayırt edilebilmektedir. Çoklu çizimlerin yapıldığı kaya yüzeylerindeki tasvirlerde belirgin olan hayvan ve insan figürlerinin, orantısal gerçeğe bağlı kalınmadan çizildiği saptanmıştır. Dolayısıyla bazı hayvanlar doğal orantıları içinde çizilirken bazıları ise gerçek boyutlarından çok farklı olarak, abartılarak çizilmiştir.

Kaya çizimleri kendi içinde karşılaştırıldığında bazı kaya bloklarının yüzeylerinde değişik üslup ve tekniklerle yapılmış çok sayıda çizimler mevcuttur. Çizimlerin aynı dönemde ve kişilerce yapıp yapılmadığına dair kesin bir kanaate ulaşılamamaktadır. Kalabalık çizimlerin olduğu bazı kaya panolarındaki çizimlerin çeşitli zamanlarda, farklı kişiler tarafından çizilmiş olmaları olasıdır. Bunun yanında Sarıçayır Mevkisi'nde tespit edilen dağ keçilerinin (Görüntü 27) farklı eller tarafından çizildiği kolaylıkla anlaşılabilmektedir.

Borluk Vadisi'ndeki çizimler farklı mesafelerde yapılmıştır. En büyük ve kalabalık kompozisyon yaklaşık 215 cm yüksekliğinde ve 238 cm genişliğinde sert, düz bir kaya bloğunun yüzeyine yapılmıştır. Diğer çizimlerin yapıldığı kayaların ölçülerinde önemli farklılıklar görülebilmektedir; çizimlerin büyük ya da küçük boyutlarda yapılmalarında kaya yüzeyinin düz, pürüzsüz olmasının ve çatlaklığın azlığının belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Çizimlerin net ve detaylı çizilmesi, kayanın yumuşaklık ve sertliğine göre değişiklik göstermektedir. Çizimlerin sert kaya yüzeylerine daha çok vurgu tekniğiyle, yumuşak yüzeylere ise daha çok kazıma yöntemiyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Avcı çizimcilerin bu seçimlerinin rastlantısal olmayıp geniş ölçüde deneyim ve belli bir alışkanlığa dayanılarak yapıldığı söylenebilir (Yalçinkaya, 1975: 10).

Azat Köyü Mevkisi Kaya Çizimleri

Azat Köyü Mevkisi'ndeki kaya çizimleri, Düdartepe Höyüğü'nün yaklaşık 350-400 m doğusundaki ve Borluk Vadisi'nin kuzey yamacındaki kayaların yüzeyine yapılmıştır. Burada bulunan kaya çizimlerinin deniz seviyesinden yüksekliği yaklaşık olarak 1830 m kadardır (Belli, 2006: 15). Çizimler değişik üslup ve tekniklerle yapılmıştır. Mevkide tespit edilen 17 kaya bloğunda tekli ve çoklu figür çizimleri saptanmıştır. Vadideki en kalabalık figürlerin olduğu kaya panosu burada bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 215 cm yüksekliğine ve 238 cm genişliğinde olan bu kaya panosunun şu anki mevcut yüzeyinde farklı boyutlarda 28 figür sayılabilmektedir ancak bu çizimlerin 19 tanesi tanımlanabilmektedir. Bu çizimlerden; 5'i insan,

3'ü dağ keçisi, 2'si yaban koyunu, 7'si yabani sığır, 1'i yaban domuzu ve 1'i geyiktir. Azat köyünün yaşlı insanları, bu kaya bloğunda yer alan figürlerin kalabalığından ve çoğunun aynı yöne hareket etmesinden olsa gerek, çizimleri *Kervan Resimleri* (Görsel 4a) olarak adlandırmıştır. Çizimler farklı vurgu teknikleriyle ve detaylandırılmadan, profilden gerçekçi bir üslupla, iki betim alanı içinde yapılmıştır. Kaya bloğundaki bazı kısımların üst kabuklarının kopmasından dolayı pek çok çizim kaybolmuştur. Kaya yüzeyinin özellikle üst kısmını kaplamış siyah renkteki patina, figürlerin görünürlüğünü arttırmış, arka plan ve figür arasında önemli bir kontrastlık yaratmıştır. Kaya bloğunda betimlenen figürler arasında ön ve arka plan gibi bir derinliğin olmadığı, figürlerin üst üste ve yan yana yakın büyüklüklerde konumlandırıldığı görülmektedir. Ayrıca hiçbir figür kompozisyon düzeni içinde birbirini rahatsız etmediği gibi, figürlerin arasındaki boşluklar da iyi dengelenmiştir.

Kaya bloğunun üst bölümündeki betim alanında 4 insan figürü, 1 yabani sığır, 1 geyik, 2 yaban koyunu ve 2 dağ keçisi bulunmaktadır. Betim alanının sol üst kısmında betimlenmiş olan iki yaban koyununu yakın ölçülerde (9 cm yüksekliğinde 15 cm genişliğinde), iç ve yüz detaylarına yer verilmeden, vurgu tekniğiyle profilden çizilmiştir. Alttaki yaban koyununun kafa ve gövdesi yukarıdakine göre daha iri betimlenmiştir. Her iki koyun figürünün kulağı “v” şeklinde yarı profilden, ağız kısımları uzun, kuyrukları aşağıya doğru kalınlaşarak, sol tarafa doğru durağan hâlde gösterilmiştir (Görsel 4b). Benzer yaban koyunu figürü, Borluk Vadisi Sarıçayır Mevkisi'nde görüldüğü gibi Kağızman-Çallı (Belli, 2005) ve Çamuşlu (Karpuz, 1977) kaya çizimlerinde de görülebilmektedir. Yaban koyunlarının hemen önünde ve benzer yükseklikte vurgu tekniğiyle naifçe çizilmiş olan insan figürü, kolları ve bacakları iki yana doğru açık şekilde karşıdan çizilmiş olup betim alanındaki hayvan figürlerine göre daha devingen bir durumda gösterilmiştir. Yüz, ayak ve ele ilişkin detaylar belirtilmemiştir. Üst betim alanının en üst kısmında, geyik figürünün sağ boynuzunun üstünde benzer biçimde çizilmiş iki insan figürü devingen bir durumda betimlenmiştir. Soldaki figür, diğerine göre belirsiz çizildiğinden nasıl bir durumda olduğu tam olarak algılanmamaktadır. Diğer bir antropomorfik figür ise üst betim alanı içinde betimlenmiş yabani sığır figürünün arka kısmında, diğerlerine göre daha büyük ama belirsiz olarak çizilmiştir. Bu kaya bloğuna çizilmiş benzer anlayıştaki insan figürlerini, Mağarcık ve Sarıçayır mevkilerinde de görmek mümkündür. En soldaki figürün betimlendiği kayanın sol tarafı yok olduğundan bu alanda neyin çizildiği bilinmemektedir. Bu alan; avlanmayı anlatan bir sahnenin olmadığı, daha çok çeşitli hayvan türlerinin benzer yönde çizimlerinin gösterildiği bir kayıt alanıdır. Kaya bloğundaki tüm öğeler incelendiğinde hayvanların ana motif durumunda, insan figürlerinin ise ikincil bir konumda tasvirlendiği anlaşılmaktadır. Bu kaya yüzeyine bu kadar çok çizimin yapılmış olmasının nedeni, hem kaya bloğunun geniş ve yüzeyinin düz olması, hem de ulaşılabilir ve seyredilebilir bir kolaylıkta olmasıdır.

Aynı betim alanının üst kısmında, sola doğru durağan şekilde gösterilen bir geyik figürü (17 cm genişlik, boynuzlarıyla birlikte 15 cm yükseklik) vurgu tekniğiyle çizilmiştir (Görsel 4b). Bu figür; betim alanındaki diğer hayvanların ayakları gibi dirsek eklemleri gösterilmeden aşağıya doğru düz, bükümsüz şekilde ve toynakları gösterilmeden, profilden çizilmiştir. Bu geyik formu, yaklaşık 160 m doğuda yer alan Katran Kazanı Mevkisi'ndeki geyik formuyla teknik açıdan benzerlikler taşısa da biçimsel farklılıkların olduğu görülmektedir. Buradaki örnekte daha yassı, sıska ve boynuzları kalın ve az çatallı gösterilirken Katran Kazanı Mevkisi'ndeki geyik çizimi iri cüsseli, boynuzları daha uzun, ince ve çok çatallı olarak betimlenmiştir.

Betim alanının üst kısmına çizilmiş diğer bir hayvan türü de yabani sığırdır. Biri üst, diğer altısı alt betim alanında çizilmiş olan yedi yabani sığırın gövdeleri iri betimlenmiştir. Sığırların belirleyici özelliğini, yarım ay biçimli boynuzları ile uzun kuyrukları oluşturmaktadır (Belli, 2006: 19). Üst betim alanındaki geyik figürünün hemen altında (17 cm genişlik, 7 cm yükseklik) vurgu tekniğiyle belirgin olarak bir yabani sığır bulunmaktadır (Görsel 4b). Bu figür; betim alanının alt bölümünde bulunan örnekleriyle aynı türdedir ve onlarla biçimsel benzerlikler taşımaktadır. Bu figürlerin günümüzdeki sığır türlerine benzedikleri saptanabilmektedir. Yarım profilden betimlenmiş olan boynuzları, ince uzun kuyruğu ve iri gövdesinden dolayı bu yabani sığır figürü, geniş kaya panosundaki diğer hayvan türlerinden kolaylıkla ayırt edilebilmektedir. Söz konusu yabani sığır figürüne benzer bir örnek Mağarcık Mevkisi'nde tespit edilmiştir ve bu mevkideki figür de Çamuşlu'daki yabani sığırlarla yakın ölçülerde çizilmiştir. Üst betim alanındaki yaban koyunu figürü altında, çenesi ve burnu abartılarak çizilmiş antropomorfik figürün ne olduğu tanımlanamamaktadır. Bu betimin hemen sağ tarafında vadideki diğer mevkilerde çizilmiş örnekleriyle önemli benzerlikler taşıyan dağ keçisi, sol tarafa dönük şekilde (13 cm genişlik, boynuzlarıyla birlikte 10.5 cm yükseklik) çizilmiştir (Görsel 4b). Kaya bloğunun orta kısmından sağ tarafa doğru art arda sürü hâlinde farklı büyüklüklerde çizilmiş bir dizi hayvan figürü görülmektedir. Bu hayvanların hangi tür oldukları tanımlanamamaktadır. Kayanın orta kısmı defneciler tarafından tahrip edildiğinden buradaki biçimlerin neyi içerdiği bilinmemektedir (Görsel 4c).

Betim alanının alt kısmında çizilmiş olan yaban domuzu figürü 10 cm genişliğinde 6 cm yüksekliğinde sağ tarafa doğru vurgu tekniği kullanılarak çizilmiştir. Kaya bloğunda çizilmiş olan diğer figürler gibi yaban domuzunun da iç detayları belirtilmemiş, vurgulanarak boşatılmıştır (Görsel 4c). Benzer domuz figürü Borluk Vadisi'nde görülmediği gibi, Kars'ın diğer bölgelerindeki kaya çizimlerinin olduğu yerlerde de tespit edilmemiştir. Ayrıca Kafkasya, İran, Orta Doğu ve Anadolu'nun diğer bölgelerindeki kaya çizimlerinde de benzer yaban domuzu figürüne rastlanmamıştır (Belli, 2006: 18). Domuz figürünün altına iki adet yabani sığır çizilmiştir; üsteki yabani sığır 5 cm genişliğinde, 9 cm yüksekliğinde (Görsel 4c), alttaki örnek ise 11 cm genişliğinde, 6 cm yüksekliğinde, sola doğru profilden betimlenmiştir. Alt betim alanındaki en belirgin sığırlardan olan alttaki örneğin vücut biçimi ve boynuzları çok belirgin bir biçimde, gerçeğine uygun çizilmiştir. Alt betim alanının sol bölümünde dört farklı yabani sığır daha çizilmiştir; 11,5 cm genişliğinde, 7,5 cm yüksekliğinde çizilmiş en alttaki sığır figürü kaya bloğundaki diğer sığırlara oranla daha iri ve yaşlı betimlenmiştir (Görsel 4c). Alt betim alanın en alt alanında bulunan ve sağ tarafa hareket hâlinde gösterilen hayvan figürü, dört ayağı ve kuyruk kısmı ile birlikte 10 cm genişliğinde, 6 cm yüksekliğinde vurgu ve kazıma tekniği birlikte kullanılarak çizilmiştir. Üçgen biçiminde betimlenmiş olan başı tam olarak seçilemediğinden hangi hayvan olduğu tanımlanamamaktadır (Görsel 4c). Buradaki ve diğer mevkilerdeki çizimlerde dikkat çeken bir husus; betimlenen figürlerin gövde ve baş kısımlarının düzgün bir vurguyla oluşturulması, ayak kısımlarının ise genelde kesici bir aletle aşağıya doğru düz ve özelliksiz bir şekilde kazınarak yapılmış olmasıdır.

Her yeni çizim, daha önce yapılmış çizim dikkate alınarak etrafındaki boşluğa göre yapıldığından süperpoze bir durumun olmadığı ve bu nedenle çizimlerin kaya yüzeyine yapıldığı ilk günden günümüze kadar korunageldiği söylenebilir. Bununla birlikte, kaya bloğunda avcı çizimcilerin bazı çizimleri yarım bıraktığı gözlemlenmektedir.

Azat Köyü Mevkisi'nde kazıma tekniğiyle yüzeysel olarak âdeta çocuk çizimlerini andıran bir dağ keçisi figürünün (Görsel 5) varlığı göz önüne alındığında burada farklı kişiler

tarafından çizimlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, buradaki avcı toplulukların odağında salt yabancı hayvanların olmadığı, aynı zamanda kimi geometrik biçimlerin de kayaya kazınmaya çalışıldığı gözlemlenebilmektedir (Görsel 6). Azat Köyü Mevkisi'nde tanımlanamayan biçimlerin yanı sıra farklı kaya yüzeylerine yalnız başına çizilmiş geyik resimleri saptanmıştır.

Azat Köyü Mevkisi'nde yerden 3 metre yüksekliğindeki kaya yüzeyine, 6 cm genişliğinde 7 cm yüksekliğinde, derinlikli ve belirgin şekilde kazılarak yapılmış dağ keçisi figürü (Görsel 7), âdeta bir mühür gibi tasarlanmış olarak kayaya işlenmiştir. Dağ keçisinin ayırt edici özelliği olan boynuzu, geriye doğru oval şekilde kuyruğa doğru kıvrılarak belirtilmiştir. Geniş kaya bloğuna bu dağ keçisi figürü yalnız betimlenmiştir. Buradaki dağ keçisi, vadideki diğer pek çok çizimde olduğu gibi profilden ve detaylandırılmadan gösterilmiştir. Çizimin yapıldığı kayanın yüzeyinde, çoğunluğu aşağı doğru farklı uzunlukta paralel olarak derinlikli kazınan çizgilerin ne amaçla yapıldığı bilinmemektedir. Dağ keçisi çiziminin benzer tarzlarda değişmeksizin âdeta evrensel bir biçimde betimlendiği gözlemlenebilmektedir. Bu tarz dağ keçisi motiflerinin çeşitli örneklerinin İran coğrafyasından (Pedran, 1994; Rezaei vd. 2016) Kafkasya'ya, Orta Asya ve Arabistan (Bednarik-Khan, 2017) coğrafyasına kadar yayılış gösterdiği bilinen bir gerçektir. Bu dağ keçisinin betimlendiği alanın yan tarafındaki aşağıya doğru daralarak şekillenmiş kaya parçasının üst kısmına profilden 2 dağ keçisi 4,5 cm genişliğinde 6,5 cm yüksekliğinde ve 5,5 cm genişliğinde 9 cm yüksekliğinde 1 geyik, aşağı kısmına ise (kayanın en dar bölümüne) kolları iki yana açık ve bacakları kısa olarak cepheden hiçbir detaya yer verilmeden silüet şeklinde 1 insan figürü 5,5 cm genişliğinde 8 cm yüksekliğinde vurgu tekniğiyle çizilmiştir (Görsel 8). Vücut şekilleri kabaca çizilmiş bu insan figürü, Azat Köyü Mevkisi'nde bulunan Kervan Resimleri'ndeki insan figürüne benzemektedir; her iki figür de aynı yöne bakmaktadır ve sağ ellerinde bir şey tuttukları düşünülmektedir. Aynı kaya yüzeyine farklı biçimde üst üste çizilmiş hayvan ve insan figürlerinin belli bir öykü içinde betimlenmeye çalışılmış olması olasıdır. Perspektifin ve figürlerin yan yana çizilmesinin henüz bilinmediği bu dönem insanların kendilerinden uzaktaki ve yan yana duran nesneleri (çocuk resimlerinde olduğu gibi) üst üste gösterdikleri düşünülmektedir.

Katran Kazanı Mevkisi Kaya Çizimleri

Katran Kazanı Mevkisi kaya çizimleri içinde en belirgin olarak betimlenen geyik motifi, yerden 16 metre yüksekliğindeki andezit kaya bloğuna (20 cm genişlik, 26 cm yükseklik) vurgu tekniğiyle yapılmıştır (Görsel 9). Geyiğin karakteristik özelliklerini oluşturan çatal boynuzları çok dallı olarak çizimci tarafından özellikle vurgulanmıştır. Baş kısmının genel hatları belirtilmiş ancak iç detaylar biçimlendirilmemiştir. Bölgedeki diğer geyik resimleriyle karşılaştırıldığında boynuz şekinden dolayı bu geyiğin daha yaşlı olduğu anlaşılmaktadır. Silüet şeklinde çizilmiş olan geyik, yalnız başına sol tarafa doğru durağan bir pozisyonda betimlenmiştir. İncelenen geyik figürü, Borluk Vadisi kaya çizimleri içindeki en büyük geyik çizimi olmasının yanı sıra Kağızman-Camuşlu, Kağızman-Çallı ve Digor-Alem'deki (Toprak, 2021) kaya resimlerinde yer alan geyik figürlerinden biçimsel açıdan farklılık taşımaktadır.

Geyik figürünün çizildiği kayanın hemen aşağısında bulunan ve tek bir kaya parçasının pürüzsüz güneydoğu yüzeyine, vurgu tekniği kullanılarak, farklı büyüklüklerde 2 dağ keçisinin (Görsel 10) betimlendiği görülmektedir. Çizimlerin yapıldığı kayanın yerden yüksek olmaması ve kolay ulaşılabilir olması nedeniyle betim alanının sağ tarafındaki çizimlerin üzerleri insanlar tarafından kazınarak tahrip edilmiş ve bunun yanında doğal tahribatın da etkisiyle resimler

tanımlanamayacak derecede zarar görmüştür. Yüzeydeki dağ keçileri sağa doğru durağan bir hâlde betimlenmiştir. Dağ keçilerinin gövdeleri yaklaşık olarak 10 cm yüksekliğinde ve boynuzlarıyla birlikte 8 cm uzunluğunda çizilmiştir. Kayanın alt kısmının üst tabakası koptuğundan sadece boynuzu görülen dağ keçisinin daha büyük çizildiği anlaşılmaktadır. Dağ keçisi plastik ifade bakımından Azat Köyü'nde bulunan Kervan Resimleri'ndeki dağ keçisiyle benzer özellikler taşımaktadır; her iki resmin betiminde dağ keçisinin ayakları yere düz şekilde çizilmiş ve gövde uzunlukları ve kalınlıklarıyla birlikte boynuzlar benzer biçimde betimlenmiştir (Görsel 10). Aynı mevkideki bir kayanın sert, düz yüzeyine vurgu tekniğiyle (24 cm genişlik, 9 cm yükseklik) tamamlanmamış bir akrep çizimi yapılmıştır (Görsel 11). Söz konusu akrep betimi; iki uzun ön ayakları olan, uzun ve ince bir gövdeye sahip şekilde betimlenmiştir. Ağzından bir şeylerin aktığını göstermek için ağız kısmı ve aşağı kısmı vurgulanarak biçimler oluşturulmuştur. Buna benzer akrep çizimleri Mağaracık Köyü Mevkisi'nde de tespit edilmiştir.

Katran Kazan Mevkisi'nde düz bir kayanın yüzeyine, vurgu tekniğiyle genişçe yapılmış olan balığa benzer biçimin alt kısmına çok ince bir alet ile kazınarak at şeklinde (Görsel 12) bir figür kuyruğuyla birlikte çizilmiştir. Sağa doğru hareketli bir şekilde betimlenmiş figürün boynu, gövdesine oranla daha büyük çizilmiştir. Kazıma tekniğiyle yapılmış at formlarının yanı sıra tanımlanamayan birçok çizim bulunmaktadır.

Borluk Vadisi'nde yapılan saha araştırmasında, Katran Kazanı Mevkisi'nin güneyinde, yerden yüksekliği yaklaşık olarak 15-20 m olan ve dik yamacın üst bölümünde dar bir girişi olan ve 150 cm genişliğinde, 190 cm yüksekliğinde ve 250 cm derinliğinde küçük bir mağaranın içinde 4 farklı büyüklükteki kayanın yüzeyine siyah renkte (?) boya ile yapılmış resimler tespit edilmiştir.⁵ Bu resimler, vadideki tek boya resimleridir. Mağara içinde tespit edilen bir kaya yüzeyindeki resimlerin dışındaki diğer üç kayadaki örnekler algılanabilir olduğundan içerikleri de tanımlanabilmektedir. Mağaranın girişindeki sağ alt kayaya 2 erkek figürü çizilmiştir; bu figürlerden sağdaki (17 cm genişlik, 24 cm yükseklik) bacakları iki tarafa açık ve sağ elini diğer figürün eliyle birleşik olarak cepheden çizilmiştir (Görsel 13). Soldaki figür ise (11 cm genişlik, 24 cm yükseklik) benzer pozisyonda boyanmıştır. Bu iki figürün hareket hâlinde oldukları izlenebilmektedir. Mağaranın sağ orta kaya yüzeyine (80 cm x 30 cm) 1 geyik, 1 dağ keçisi ile 1 insan figürü betimlenmiştir (Görsel 14). Kaya bloğunun sağ kısmına boyanmış olan dağ keçisi (20 cm genişlik, boynuzu ile birlikte 20 cm yükseklik) sağa doğru betimlenmiştir. Boyanın verdiği olanak ve esneklikten dolayı buradaki dağ keçisinin vücut ve boynuzu vadide tespit edilen kaya çizimlerine göre daha farklı ve özellikli tasvir edilmiştir. Şimdiye kadar çok az rastlanan bir boynuz şekli saptanmıştır. Bu figürün hemen arkasına benzer yöne doğru (27 cm genişlik, boynuzuyla birlikte 28 cm yükseklik) bir geyik boyanmıştır. Bu resim grubunun en arkasında bir insan figürü (17 cm genişlik, 25 cm yükseklik) kolları ve bacakları iki yana açık şekilde hareketli bir durumda gösterilmiştir. Mağaranın girişindeki sol alt kayaya 3 insan figürü ile bir geyik resmedilmiştir (Görsel 15). Betim alanın sağ baştaki iki figür dirsekten katlanmış kolları yukarıya doğru ve bacakları iki yana açık şekilde ve yakın ölçülerde (7 cm genişlik, 20 cm yükseklik) statik olarak cepheden betimlenmiştir. (Benzer şekilde işlenen erkek figürleri Digor-Alem'deki (Toprak, 2021) kaya çizimlerinde de görülmektedir.) Ancak sol baştaki figür sola doğru biraz eğilmiş olarak gösterilmiştir. Bu figürün hemen sol tarafına geyiğe benzer bir hayvan (19 cm genişlik, boynuzuyla birlikte 20 cm yükseklik) sola doğru çizilmiştir. Buradaki

⁵ Semih Güneri, Borluk Vadisi'ndeki mağara içerisine boya ile yapılmış resimlerin kaya yüzeyine vurgu/kazıma tekniğiyle yapılmış çizimlerinden daha önce yapıldığını belirtmektedir.

resimlerin tamamı benzer teknik ve üslupla çizildiğinden aynı kişi tarafından ve aynı dönemde resmedilmiş olması olasıdır.

Karataş Mevkisi Kaya Çizimleri

2008 yılında Kars Havalimanı'nın temel inşaatına dolgu yapılmak üzere vadinin Katran Kazanı Mevkisi ile Mağarcık köyü arasındaki yaklaşık 500 m kuzey yamacı dinamitlerle patlatılarak vadinin belli bir bölümü tahrip edilmiş ve buradaki 6 dağ keçisi çizimi kaybolmuştur. Parçalanmış kayaların arasında tespit edilen 1 dağ keçisi motifi (18,5 cm genişlik, boynuzuyla birlikte 22 cm yükseklik) vurgu tekniği kullanılarak yapılmış Borluk Vadisi'ndeki en büyük dağ keçisi çizimidir (Görsel 16). Katran Kazanı Mevkisi'ndeki, Sarıçayır Mevkisi'ne dönen güney yamacında bir kayaya tilkiye benzer bir çizim vurgu tekniği ile yapılmıştır (Görsel 17).

Taşlyol Mevkisi Kaya Çizimleri

Taşlyol Mevkisi'nde doğuya bakan tarafta, yıkılmış küçük bir mağaranın dış duvarına ince bir aletle kazınarak (12,5 cm genişlik, 9 cm yükseklik) çizgisel tarzda profilden bir dağ keçisi tasvir edilmiştir. Bu figür, mağaranın konumuna göre başı yukarıya doğru çizilmiştir (Görsel 18). Çizime yakından bakıldığında çizimin daha önce belirsiz, rastgele kazılmış şekiller üzerine yapıldığı görülmektedir. Dağ keçilerinin stil sekansına bakıldığında bu tarz çizimlerin vadideki dağ keçisi motiflerinin prototipi olduğu ileri sürülebilir. Taşlyol Mevkisi'nin üst tarafında yer alan ve batıya bakan kayanın yüzeyine vurgu tekniğiyle 3 dağ keçisi betimlenmiştir. Buradaki dağ keçilerinin betim tarzı Katran Kazan Mevkisi'ndeki bazı dağ keçileriyle önemli bir benzerlik göstermektedir. Betim alanının en sağındaki dağ keçisi (20 cm genişlik, 16 cm yükseklik), başı yukarıya doğru çizilmiştir (Görsel 19). Soldaki çizim 19 cm genişliğinde 17 cm yüksekliğinde (Görsel 20), ortadaki çizim ise 12,5 cm genişliğinde 14 cm yüksekliğinde çizilmiştir. Kaya yüzeyine derince işlenmeyen ve doğal aşınmadan etkilenen çizimlerin fark edilmeleri zorlaşmıştır.

Mağarcık Köyü Mevkisi Kaya Çizimleri

Borluk Vadisi içinde yer alan ve Azat Köyü Mevkisi'ne yaklaşık 2 km uzaklıkta olan Mağarcık köyü sınırları içinde bulunan, uçları birbirine paralel üçgen biçimli iki kaya yüzeyine pek çok dağ keçisi ve tanımlanamayan biçimler çizilmiştir (Görsel 21a). Azat Köyü Mevkisi'ndeki *Kervan Resimleri* panosundan sonra Borluk Vadisi'ndeki en kalabalık figürlerin bulunduğu kayadır. Kaya yüzeyindeki betim alanına vurgu tekniğiyle yapılmış 16 hayvan figürü tespit edilmiştir; bunlardan (kaya yüzeyinin sol tarafında) 3'ü geyik, 9'u dağ keçisi ve 1'i akrep olarak tanımlanmaktadır. Çizimler kaya yüzeyine daha önce kazılmış belirsiz kazımlar üzerine yapılmıştır. Betim alanının üst kısmında dağ keçileri sürü hâlinde görülmektedir. Betim alanın sağ tarafında korunagelmiş dağ keçisi figürü (10 cm genişlik, 11,5 cm yükseklik) ürkmeyen, doğal yaşamsal hareketleri içinde, gerçekçi bir şekilde ve objektif bakış açısıyla çizilmiştir (Görsel 21b). Yüz kısmının belirtilmeye çalışıldığı görülmektedir. Betim alanının sol üst kenarında ise (10 cm genişlik, 9,5 cm yükseklik) kurt ya da çakalı andıran bir figür, kaya bloğunda bulunan diğer figürlerden değişik bir teknik kullanılarak betimlenmiştir (Görsel 21d). Bu kaya parçasının sol tarafı defineciler tarafından tahrip edildiğinden birçok çizim yok olmuştur. Borluk Vadisi'nde en kalabalık dağ keçisinin bir arada betimlendiği bu kompozisyonda biçimler yetkin bir tasarımla çizilmiştir. Buradaki özgünlük, çizimcinin dağ keçisi figürlerinin içini boşaltmamasından, dış hatlarını eşit kalınlıktaki kontur çizgileriyle

biçimlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Kars ve diğer yakın coğrafyalarda şimdiye kadar saptanmamış bir akrep çizimi bu kayada tespit edilmiştir. Çizim; kayanın en alt kısmında (14 cm genişlik, 9 cm yükseklik), sola doğru betimlenmiştir (Görsel 21f). Akrep motifi, Borluk Vadisi'nde çizimcilerin betimlediği tek zehirli hayvandır. Akrep kuyruğu yukarıya doğru kıvrık ve iki çatal şeklinde, gerçeğine yakın olarak betimlenmiştir. Akrep figürleri vadinin diğer mevkilerinde tespit edilmiştir ama buradaki gibi belirgin olarak betimlenmemiştir. Karşı taraftaki kaya bloğunun geniş yüzüne tek başına vurgu tekniğiyle yapılmış ve farklı büyüklükte dört ayağı olan zoomorfik figürün ne tür bir hayvan olduğu tanımlanamamaktadır (Görsel 21g). Geriye doğru ayakları küçülen bu biçim; sırtı tümsek şeklinde belirtilmiş bir hayvandır.

Mağarcık Köyü Mevkisi'ndeki bir mağara girişinin sağ tarafında yer alan kayanın düz yüzeyine vurgu tekniğiyle at biçimini andıran iki figür çizilmiştir. Kayanın sol tarafına çizilmiş olan at; üzerindeki antropomorfik karakterli figür ile birlikte 15 cm genişliğinde, 10 cm yüksekliğinde, iç detayları gösterilmeden profilden, silüet şeklinde sağ tarafa doğru hareket hâlinde tasvir edilmiştir (Görsel 22). Atın üzerinde detaylandırılmadan gösterilmiş olan antropomorfik figürün hangi yöne baktığı ve ne yaptığı tam olarak anlaşılmamaktadır. Atın dört ayağına, başına ve kuyruğuna yer verilmiştir. Kuyruk kısmı kısa çizilirken baş ve boyun kısmı günümüz atlarına göre daha uzun çizilmiştir. Buna benzer at figürünü Kazakistan'daki Saymaltaş (Somuncuoğlu, 2011) bölgesinde yer alan kaya çizimlerinde görmek mümkündür. Bu betimin sağ tarafına ise (13 cm genişlik, 9 cm yükseklik) figürsüz, benzer bir at betimlenmiştir.

Mağarcık Köyü Mevkisi'nde kuzeye bakan yamaçtaki yere eğilimli kayanın orta yüzeyine çizilmiş olan avcı figürü (Görsel 23), Borluk Vadisi kaya çizimleri içinde açık bir şekilde ayırt edilebilen insan figürlü betimlendendir. Yay ile birlikte 28 cm genişliğinde ve 19 cm yüksekliğinde, vurgu tekniğiyle çizilmiş olan avcı figürü büyük bir yayla ok atmak üzereyken betimlenmiştir. Figürün kafa yüksekliği 3 cm boyutunda çizilmiştir. Yay 5 cm genişliğinde, 13 cm yüksekliğinde, oldukça abartılı çizilmiştir. Sağa dönük hâlde betimlenmiş olan avcı figürünün ayakları da aynı yöne doğru gösterilmiştir. Profilden betimlenmiş olan avcı figürünün vücut şeklinden giyinik olabileceği düşünülmektedir. Figürün üst kısmında, yığıntı şeklinde tam olarak ne olduğu anlaşılamayan biçimlerin olduğu görülmektedir. Avcı figürünün hemen önünde hareketli hâlde bir dağ keçisi hikâyeye eklenmiştir. Kompozisyondaki olay örgüsü düşünüldüğünde olasılıkla av sahnesi olarak tasarlanan avcı figürün betimlendiği kaya bloğunun hemen sağ tarafında av hayvanlarının olduğu tahmin edilmekte ancak zarar gördüğünden bu bölümde ne tür çizimlerin betimlenmiş olduğu bilinmemektedir. Aynı kaya bloğunun üst kısmına vurgu tekniğiyle akrebe benzer bir hayvan figürü ve kaya bloğunun yere yakın kısmına tanımlanamayan farklı boyutlarda 7 zoomorfik motif çizilmiştir (Görsel 23).

Borluk Vadisi'ndeki kalabalık figürlü çizimlerden bir diğeri de Mağarcık Köyü Mevkisi'ndeki güney yamacından batıya bakan, yekpare ama daha sonra çatlamış bir kaya yüzeyine 4'ü insan 5'i dağ keçisi olmak üzere tanımlanabilen 9 çizim yapılmıştır (Görsel 24). Dereye en yakın kaya çizimlerinden olan bu kaya bloğundaki çizimlerin bazıları iyi korunagelmiş, bazıları ise kaya yüzeyindeki aşınmadan ve parçalarının kopmasından dolayı zarar görmüştür. Bu kalabalık betim alanının üst sağ kısmında (10 cm genişlik, 12 cm yükseklik) kollarını dirsekten bükerek yukarıya doğru iki yana açmış şekilde bir insan figürü cepheden çizilmiştir (Görsel 24). Kaya bloğunda kollarını iki yana açmış insan figürü durağan hayvan figürlerinin neden olduğu tek düzeliği ortadan kaldırarak kompozisyona önemli bir devingenlik kazandırmıştır. Vücuda oranla daha büyük çizilmiş baş kısmı detaysız, yuvarlak

şekilde betimlenmiştir. Elleri belirgin olmayan erkek figürün vücudu kabaca çizilmiş ve fallusu gösterilmiştir. Kaya yüzeyinde farklı olarak çizilmiş olan bu insan figürünün hayvanlarla ilişkisinin olmadığı, bağımsız olarak daha çok dans ya da başka bir eylemi gerçekleştirirken gösterildiği düşünülmektedir. Segal ve İlin, (2001) kaya resimlerinde bu tarz betimlemeleri değerlendirirken çizimi yapan kişinin salt kayaya/mağaraya çizim yapan biri olmadığını, aynı zamanda bir büyücü olduğunu belirtmektedir. Garfinkel (2003, 106; akt. Tümer, 2003: 65) şematize edilmiş insan figürlerinin ellerinin iki yana açık ve yukarı doğru uzanmış olarak betimlenmesini bir ritüele bağlı olarak dans eden insan olarak tanımlamıştır. Betim alanının alt bölümünde ise 2 figür yukarıdakine benzer şekilde hareket hâlinde gösterilmiştir. Bu kaya yüzeyinde 5 farklı boyutta dağ keçisi betimlenmiştir ve en büyük dağ keçisi 21 cm genişliğinde, 20 cm yüksekliğinde çizilmiştir. Altta sağda bulunan figür 14 cm genişliğinde, 18 cm yüksekliğinde betimlenmiştir. Söz konusu dans eden figürün hemen sol tarafında su aygırına benzeyen bir hayvan üzerine binmiş antropomorfik figür (14 cm genişlik, 10 cm yükseklik) elinde bir şeyler tutmuş şekilde betimlenmiştir (Görsel 24). Aynı betim alanının farklı kısımlarında hayvanlar ile birlikte betimlenmiş olan insan figürlerin av sahnesi içinde olmadığı, dans ettikleri ya da farklı bir faaliyet içinde oldukları söylenebilir. Farklı ölçülerde ve vurgu tekniğiyle çizilmiş olan dağ keçileri, Azat Köyü Mevkisi ve Taşlyol Mevkisi'ndeki dağ keçilerine benzer özellikler göstermektedir.

Sarıçayır Mevkisi Kaya Çizimleri

Sarıçayır Mevkisi'nin güneye bakan kayalıklarında üç farklı kaya yüzeyine vurgu tekniği kullanılarak yabaya benzer biçimler çizilmiştir. Yabaya benzer biçiminin hazineye işaret ettiği düşünülerek defineciler tarafından kaya yüzeyleri tahrip edilmiştir. İnsanlar tarafından yapılan karalamaların yanı sıra kaya yüzeyini kaplayan likenden dolayı kimi yabamsı biçimlerin seçilebilmesi zorlaşmıştır. Üst kaya üzerinde belirgin biçimde 4 yabamsı çizimi yapılmıştır (Görsel 25). Alttaki kayada ise tanımlanabilen 2 yabamsı çizim mevcuttur. En büyük biçim 9 cm genişliğinde, 30 cm yüksekliğinde betimlenmiştir. Günümüzdeki yabaya benzeyen bu motifin üç sivri ucu belirgin bir şekilde görülmektedir ve büyük olasılıkla avda veya başka amaç için kullanılan bir alettir. Sağ taraftaki kayada ise (9 cm genişlik, 27 cm yükseklik) vurgu tekniği kullanılarak bir başka yabamsı çizim yapılmıştır. Bu yabamsı biçimlerin dışında, Sarıçayır Mevkisi'nde ince bir aletle kazılarak buna benzer 5 yabamsı çizim daha tespit edilmiştir.

Sarıçayır Mevkisi'nde düz bir kayanın pürüzsüz yüzeyine vurgu tekniğiyle (10 cm genişlik, 12 cm yükseklik) çizilmiş sola doğru hareket eden dağ keçisi figürü (Görsel 26) Borluk Vadisi kaya çizimleri repertuarı içinde en devingen çizilmiş dağ keçisidir. Kayaya derin işlenmemiş dağ keçisinin üzeri siyah patina ile kaplanmış olmasına rağmen figür algılanabilmektedir. Ayakları dirsek kısmından öne doğru hafifçe kıvrımlı olarak profilden gösterilmiştir. Aynı zamanda belli bir şablon tarzında değil, stilistik bir tarzda çizildiği izlenebilmektedir. Aynı kayanın batı yönünde, basit bir kazıma ile (15 cm genişlik, 10 cm yükseklik) yapılmış bir at resmi görülmektedir. Atın genel hatları günümüz atlarıyla oldukça benzerlik göstermektedir. Profilden çizilmiş olan atın kafa şekli ve kulakları belirgin olarak resmedilmiştir. Azat Köyü Mevkisi'ndeki *Kervan Resimleri* kaya bloğunda çizilmiş yaban koyununa benzer bir yaban koyunu, vurgu tekniğiyle 15 cm genişliğinde, 6 cm yüksekliğinde çizilmiştir. Aynı mevkide batı yönüne doğru, yine sağda kalan kaya yüzeyine (14 cm genişlik, 11 cm yükseklik) basit bir kazıma tekniğiyle detaylandırılmadan yarı profilden gösterilmiş boynuzlarıyla birlikte bir geyik çizilmiştir.

Sarıçayır Mevkisi'ndeki çizimlerde stilin giderek plastik bir dil kazandığı, anonim anlatımın yerine stilize betimlerin ortaya çıktığı ve anlatımın çeşitlendiği, formlarda hareket özelliğinin önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Bu da buradaki örneklerin daha sonraki bir dönemde yapıldığına dair önemli ipuçları vermektedir. Sarıçayır Mevkisi'nde yerden 3 m yüksekliğinde düz bir kayanın yüzeyine üst üste iki dağ keçisi çizilmiştir (Görsel 27a). Üstteki dağ keçisi 5 cm genişliğinde 7 cm yüksekliğinde, alttaki dağ keçisi ise 9 cm genişliğinde 8 cm yüksekliğinde kazıma tekniğiyle çizilmiştir (Görsel 27b). Kaya yüzeyini ince bir patina kaplamasına rağmen çizimler görülebilmektedir. Her iki figür de sol tarafa doğru hareket hâlinindedir. Silüet şeklinde betimlenmiş olan dağ keçilerinin iç betimlemelerine yer verilmiş olsa da vücut hatlarının ve ayakların kas sistemine uygun çizilmeye çalışıldığı algılanabilmektedir. Fiziki ölçülerini gerçekçi bir şekilde betimleyen çizimcinin dağ keçilerini iyi gözlemlediği ve kişisel bir stilizasyona uğratarak farklı bir kaya çizimi ortaya koyduğu izlenebilmektedir.

Tarih öncesi çizimlerinde betimlenen av sahnelerinin ya da av hayvanlarının bereketlilik inancına işaret ettiği görüşü çoğunlukla kabul görmektedir. Kars bölgesinde şimdiye kadar tespit edilen kaya çizimlerinde başat motif genelde otçul hayvanlardır ancak doğrudan avlanma sürecini gösteren çizimlere pek rastlanmamıştır. Borluk Vadisi'nde tespit edilen üç av sahnesinde, prehistorik çizimcilerin yaşamsal kaynakları olan hayvanların dışında avcı figürünü de betim izleğinin (çerçevesinin) önemli ögesi olarak göstermesi, ilginin aynı zamanda insan olgusuna ya da güçlü hayvanlar karşısında avı sağlayan insana kaydığına işaret etmektedir. İnsanın kendisini konu aldığı bu resimlerde genelde avlanma süreci anlatılmaktadır. Mağarcık Mevkisi'ndeki av sahnesi betiminden sonra Sarıçayır Mevkisi'nde de benzer av sahneleri saptanmıştır. Bu örneklerden birinde, kaya yüzeyine cepheden vurgu tekniği kullanılarak (10 cm genişlik, 19 cm yükseklik) kolları ve bacakları iki yana açmış hareket hâlindeki bir avcı figürü görülmektedir (Görsel 28). Avcının baş kısmı belirsiz olarak vücuda göre daha büyük ve yuvarlak çizilmiştir. Vurgular iri darbelidir. Kayanın sol alt bölümünde av sahnesinin bir parçası olan üst üste iki tane dağ keçisi ve onların da üstünde cepheden elleri ve bacakları iki yana açılmış devingen bir şekilde bir avcı betimlenmiştir. Betim alanının bazı kısımları liken ile kapladığından kompozisyonun tam olarak nasıl oluşturulduğu anlaşılmamaktadır. Betimlenen dağ keçileri olasılıkla avcıya doğru yürümektedirler. Üstteki keçinin genişliği 13 cm, yüksekliği 15 cm, alttaki dağ keçisinin genişliği 13 cm, yüksekliği ise 14 cm'dir ve bu keçinin bazı kısımları liken örtüsü altında kalmıştır. Dağ keçilerinin boynuzları iki şerit şeklinde vurgulanarak oluşturulmuştur. Bu keçilerin her ikisi de sağ tarafa, avcıya doğru yürümektedir. Avcının avı ile birlikte genişliği 32 cm'dir.

Sarıçayır Mevkisi'nde batı yönüne doğru vadi içinde sağ tarafta bulunan kaya yüzeyine elinde yay tutan bir avcı ile dağ keçileri çizilmiştir (Görsel 29). Kaba bir form anlayışının görüldüğü bu sembolik av sahnesi betimi, Borluk Vadisi çizimleri içinde en iyi korunagelmış av sahnesidir. Avcı, (27 cm genişlik, 18 cm yükseklik) (dağ keçisiyle birlikte) belirgin bir şekilde betimlenmiştir. Gövde ve boyuna oranla büyük tasvir edilmiş baş, 3 cm genişliğinde, 4 cm yüksekliğinde çizilmiştir. Yay ise 10 cm yüksekliğinde, 6 cm genişliğinde çizilmiştir. Mağarcık Köyü Mevkisi'nde bulunan avcı figürüyle benzerlikleri olan buradaki avcı figürü, tam karşısında duran dağ keçisine okunu atmak üzereyken gösterilmiştir. Profilden çizilmiş olan avcı figürünün iki kolu paralel bir şekilde yaya doğru çizilmiş, yayı tutan alttaki kol dirsekten yukarı doğru kıvrılmıştır. Betim alanının sağ tarafı liken örtüsü altında kaldığından neyin çizildiği bilinmemektedir. Bu tarz çizimlerde, doğa ve insan ilişkisine ilişkin bilgi ve deneyim, avcı çizimcinin kendi dışındaki dünyaya, hayvan yaşamına ilişkin derinlemesine bir tanışıklığın

sonucunun (Bazin, 1998: 16) bir tür yansıması olarak görülebilir. Bu tür çizimlerin üretiminin sürekliliği, dönem insanların kültür yapısının şekillenmesinin yanı sıra pratik yaşam etkinlikleri üzerinde manevi bir destek (Kagan, 2008: 215) sağladığı düşünülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

İnsanın ortak belleğini ve en eski izlerini oluşturan kaya çizimleri, Prehistorik Çağ insanının (maddi ve manevi) düşünce yapılarının en yalın yansımalarıdır. Kaya çizimleri salt tarih öncesi dönem insanının günlük yaşam deneyimlerine ilişkin bilgileri aktarmıyor, aynı zamanda inanç sistemi ile bağlantılı olan sanatsal faaliyetlerini ve buna bağlı olarak estetik kaygılarını da sunuyor. Prehistorik Çağ insanının bu sanatsal pratiğinin içeriğine dair belirgin kimi sorunlar, tarihlendirme ve ikonografik bağlamında tartışılmalar, öneriler ve çıkarımlar devam etmektedir.

Çalışmanın yapıldığı Borluk Vadisi kaya çizimleri açık alandaki ve mağaralardaki kayaların yüzeylerine vurgu, kazıma teknikleri ve monokrom renkte (siyah) boya kullanarak yapılmıştır. Konu ve teknikleri incelendiğinde bu çizimlerin vadinin çeşitli mevkileri olmak üzere geniş bir alana yayıldığı görülmektedir.

Vadi içerisinde yer alan dokuz mevkide yaklaşık 171 çizim tespit edilmiştir; ancak bunların sadece 135'nin içeriği tanımlanabilmektedir. Tanımlanabilen figürlerden 86'sı hayvan figürlerini, 26'sı insan figürlerini, 11'i geometrik biçimler ve 12'sini ise dönem insanının kullandığı araçları (?) göstermektedir. Saptanan çizimlerin üslup, teknik ve temalarındaki farklılıklarından dolayı büyük olasılık farklı evrelerde ve kişilerce yapıldığı söylenebilir.

Borluk Vadisi'nde açık alandaki kaya yüzeylerine çizimlerin ne tür araçlar kullanılarak yapıldığı ile ilgili somut bir veri bulunmadığından (boynuz, kemik, silex, opsidyen vb.) söz konusu çizimlerin nasıl araçlarla yapıldığına ilişkin kesin yorumlar yapmak şimdilik mümkün değildir. Uygulamaların yapıldığı sahada planlanacak arkeolojik kazılarla avcı çizimcilerin tasvirlerini hangi araçlarla biçimlendirdiklerine dair verilere ulaşılması muhtemeldir.

Figürlerin çoğunun profilden ve detaylandırılmadan betimlendiği görülmüştür ancak figürlerin genel özellikleri belirtildiğinden hangi tür ve nasıl bir pozisyonda oldukları tanımlanabilmektedir. Her mevkideki çizimlerde benzer teknik uygulamanın ve temanın varlığı söz konusudur, aynı şekilde önemli farklılıklar da saptanabilmektedir. Azat Köyü Mvkisi çizim teknikleri ile Sarıçayır ve Mağarcık köyü mevkileri çizimleri arasında hem teknik hem de konu bakımından gözle görülür bir farklılığın olduğu saptanabilmektedir. Ayrıca, benzer teknikle yapılan çizimlerde, çizimcilerin aralarındaki betim yeteneklerinin ve gözlemlenen nesne alımlayışının nasıl tasvirlendiği ve aktarıldığıyla ilgili farklılıklar gözlemlenebilmektedir. Çizimler geniş kaya bloklarına kalabalık kompozisyonlar şeklinde betimlendiği gibi tek başına da betimlenmişlerdir.

Borluk Vadisi'nde saptanmış figürlerin içeriğine bakıldığında hayvan figürlerinin yanı sıra insan ve bazı geometrik motifler görsel anlatımın oluşumunda önemli biçimler olarak ön plana çıkmaktadır. Betimlenen hayvanların çoğunun avcı topluluklarının yaşamsal kaynakları olan otçul hayvanlar olduğu anlaşılmaktadır. Geyik, yabani sığır, yaban domuzu, yaban koyunu, at gibi hayvanlar çizilmiş olsa da çizimlerin önemli bir bölümünü kıvrık boynuzlu dağ keçisi oluşturmaktadır. Âdeta anonim bir karakter kazanmış olan ve benzer bir sembolizma ve anlatıma sahip olan dağ keçisi motifine benzer örnekleri Kars ve Anadolu, İran ve Yakın Doğu, Arabistan coğrafyası gibi geniş bir coğrafyada görmek mümkündür. Yalnızca Sarıçayır

Mevkisi'nde estetik bir üslupla yapılmış, stilize dağ keçisi figürlerini görmek mümkündür. Vadi boyunca klişeleşmiş yabanıl dağ keçisi ve diğer hayvan çizimleri aracılığıyla yaşam biçimi ile düşün biçimi arasında önemli bir bağlantı kurulabileceği söylenebilir.

Betimlenen figürlerin çoğunun natüralist bir anlayışla çizildiği ve herhangi bir doğaüstü ve sürrealist içeriğe göndermede bulunan biçimlerin olmadığı görülmüştür. Geniş bir alanda yapılmış çizimlerde ortak bir betim ve çizim anlayışının (üslup birliğinin) olduğu söylenemez. Tespit edilen tüm çizimlere bütünlüklü bakıldığında vadi içinde çizim faaliyetlerinin gelişim sekansına dair bazı öneriler sunulabilir. Vadinin çeşitli mevkilerinde çizilmiş olan insan figürlerinin, hayvanların çizildiği kompozisyonlar ile birlikte betimlendiği görülmekle birlikte av sahnesinde avını tam avlamak üzereyken betimlenen insan örnekleri de görmek mümkündür. Betimlenen insan figürlerinin hemen hepsi erkektir ve bu figürler profilden betimlendiği gibi cepheden de betimlenmiştir. İki yana açık ve yukarı doğru uzanmış kolları belirgin bir şekilde şematize edilmiş insan figürlerine benzer örnekleri Kağızman-Çamuşlu, Digor-Alem ve pek çok bölgede tespit edilmiştir ancak avcı ve avının betimlendiği av sahnesi çizimleri şimdiye kadar sadece Borluk Vadisi ve Üçler Vadisi'nde tespit edilmiştir. Böyle bir betim de insanın kendisini gözlemlemesi ve doğa karşısında etkin bir varlık olarak görüp düşünmeye başlamasını göstermesi açısından önemli bir örnektir. Belli bir düzen içinde çizilmemiş olan betimlerin hepsinin özel bir amaca ve mekâna göre tasarlandıkları söylenemez.

Bugüne kadar Borluk Vadisi kaya çizimleri üzerine yapılan çalışmalarda belli mevkilerdeki çizimler için kimi tarihlendirmeler önerilmişse de çizimlerin geniş bir alanda uygulanışından ve teknik, üslup, tema çeşitliliğinden dolayı tarihsel dizilimin bütünlüklü olarak oluşturulması gerekmektedir. Farklı ikonografya ve sembolizma geleneğine sahip olan çizimlerin kronolojisinin tam olarak belirtilmesi ancak arkeometrik yöntemler ve çizimlerin yapıldığı alanların/mağaraların çevrelerinde yapılacak kazılar ile mümkün olabilir.

KAYNAKÇA

- Andreassen, R. L. (2008). Rockart in Northern Fennoscandia and Eurasia-painted and engraved, geometric, abstract and anthropomorphic figures. *Adoranten*, 85-97.
- Bazin, G. (1998). Sanat Tarihi. (Ü. Nural & S. Hilav, Çev.). Sosyal Yayınları.
- Bednarik, R. G. & Khan, M. (2017). New rock art complex in Saudi Arabia. *Rock Art Research*.2017-Volume 34, Number 2, pp. 179-188.
- Belli, O. (2005). Kağızman Çallı'da Tarihöncesi Dönem'e Ait Kayaüstü Resimleri. *Arkeolojive Sanat*, S.119, 1-10.
- Belli, O. (2006). Kars-Borluk Vadisi Kayaüstü Resimleri. *Arkeoloji ve Sanat*, S.122, 11-22.
- Bingöl, A. (2016). Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri. *SUTAD*, Bahar 2016; (39): 347-355.
- Bingöl, A. (2011). Kars ve Çevresinde Demir Çağı Yerleşmeleri. *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 8, Sonbahar 2011, 20-40.
- Hossein Rezaei, M., Soleymani, S., & Ahmadi, K. (2016). Bishiklik Petroglyphs in Neyshabur County, Northeastern Iran. *International Journal of Archaeology*, 4 (2): 11-16, doi:10.11648/j.ija.20160402.11.
- İlin, M., & E. Segal (2001). İnsan Nasıl İnsan Oldu. Say Yayınları.

- Kagan, S. M. (2008). Estetik ve Sanat Notları. (A. Çalışlar, Çev.). Karakalem Kitabevi.
- Karpuz, H. (1977). Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri, TÜBİTAK Bilim ve Teknik, 112, 1977, 1-6.
- Kökten, İ. Kılıç, (1944). Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, Belleten. VIII/32, 659-680.
- Özbek, O., & Yükmen B. (1998). Kars Borluk Vadisi Kaya Resimleri. Arkeoloji ve Sanat, S. 6, 30-37.
- Rafifar, J. Rockengkravings of Arasbaran (Songun): Journal of Anthropology, Volume I, Number I, Spring and Summer 2002, 76-45.
- Sarhaddi, F. (2013). Pictograph and Petroglyphs of Saravan (Sistan - Baluchistan, Iran). Ancient Asia, 4: 3, 1-8, doi: <http://dx.doi.org/10.5334/aa.1231>.
- Somuncuoğlu, S. (2011). Saymalıtaş-Gökyüzü Atları. Ege Basım. Ltd. Şti.
- Toprak, S. (2021). Digor-Alem Petrogliflerinin İkonografik ve Biçimsel Özelliklerinin İncelenmesi. Middle East International Conference On Contemporary Scientific Studies V, s. 469-495.
- Tümer, H. (2017). Van-Hakkari Dağlık Bölgesi Kaya Resimleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans, tezi İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yalçınkaya, I. (1975). Dip Tarih Açısından Sanatın Kaynağı. Antropoloji, DTCTF, c. 7. 207-215.
- Yardımcıel, A., & Gizlenci, E. (2016). Kaya Resimleri Örneğinde Borluk Vadisi Ekolojisinin Yansıması: Bir Eski Çağ Kesiti. Fen- Bil. Enst. Derg. 9 (2): 52 - 60.
- <https://kars.ktb.gov.tr/TR-54880/camuslu-koyu--tas-kopru-urartu-yaziti--borluk-vadisi.html>.

Teşekkür

Borluk Vadisi'nde yaptığım saha çalışması sırasında bana yardımcı olan Gökhan Çalkın, Sümeyye Özbek, Uğur Özen, Habip Salas'a ve önerilerinden dolayı A. Semih Güneri, Mehmet Berzan Kumaraslan'a teşekkür ederim.

Görsel 1: Azat köyünde bulunan Dünder Tepe Höyüğü'nden (batıdan) Borluk Vadisi'nin görünümü.

Görsel 2: Borluk Vadisi ve çevresinin uydu fotoğrafı. Borluk Vadisi'nde kaya çizimlerinin yapıldığı mevkiler:
(1) Azat Köyü Mevkisi; (2) Katran Kazanı Mevkisi; (3) Karataş Mevkisi; (4) Taşlıyol Mevkisi; (5) Mağarcık Köyü Mevkisi; (6) Sarı Çayır Mevkisi; (7) Rum Ağılı Mevkisi; (8) Geven Güney Mevkisi; (9) Ziyaret Tepe Mevkisi

Görsel 3: Kars ve Yakın Çevresinin Haritası (Bingöl, 2011: 35).

Görsel 4a: Azat Köyü Mevkisi'nde Bulunan *Kervan Resimleri* Adlı Panonun Genel Görünümü.

Görsel 4b: Azat Köyü Mevkisi'nde Bulunan *Kervan Resimleri* Adlı Panonun Üst Bölümü.

Görsel 4c: Azat Köyü Mevkisi'nde Bulunan Kervan Resimleri Adlı Panonun Alt Bölümü.

Görsel 5: Azat Köyü Mevkisi, Dağ Keçisi.

Görsel 6: Azat Köyü Mevkisi, Geometrik Motif.

Görsel 7: Azat Köyü Mevkisi, Dağ Keçisi.

Görsel 8: Azat Köyü Mevkisi, Geyik, Dağ Keçisi, İnsan Figürü.

Görsel 9: Katran Kazanı Mevkisi, Geyik Figürü.

Görsel 10: Katran Kazanı Mevkisi, Dağ Keçisi Çizimlerinin Yapıldığı Kayanın Genel Görünümü.

Görsel 11: Katran Kazanı Mevkisi, Tamamlanmamış Akrep Figürü. **Görsel 12:** Katran Kazanı Mevkisi, At Figürü.

Görsel 13: Katran Kazanı Mevkisi, Mağara İçi, İkili Kompozisyon, 2 İnsan Figürü.

Görsel 14: Katran Kazanı Mevkisi, Mağara İçi, Üçlü Kompozisyon, Dağ Keçisi, Geyik, İnsan Figürü.

Görsel 15: Katran Kazanı Mevkisi, Mağara İçi, Dörtlü Kompozisyon, 3 İnsan Figürü, 1 Geyik.

Görsel 16: Katran Kazanı Mevkisi, Dağ Keçisi.

Görsel 17: Borluk Vadisi'nin Kuzey Yamacına Yapılmış Hayvansı Figür Çizimi.

Görsel 18: Taşlıyol Mevkisi, Dağ Keçisi.

Görsel 19: Taşlıyol Mevkisi, Dağ Keçisi.

Görsel 20: Taşlıyol Mevkisi, Dağ Keçisi.

Görsel 21a: Mağarcık Köyü Mevkisi'nde Kaya Çizimi Panosunun Genel Görünümü.

Görsel 21b, 21c, 21d: Kaya Çizimi Panosundan Detay; Dağ Keçisi, Dağ keçisi, Zoomorfik Figür.

Görsel 21e, 21f, 21g: Kaya Çizimi Panosundan Detay; Dağ Keçisi, Akrep, Zoomorfik Figür.

Görsel 22: Mağarcık Köyü Mevkisi, At Figürleri.

Görsel 23: Mağarcık Köyü Mevkisi, Avcı Figürünün Bulunduğu Kayanın Genel Görünümü.

Görsel 24: Mağarcık Köyü Mevkisi'ndeki Kaya Panosunun Genel Görünümü.

Görsel 25: Sarıçayır Mevkisi, Yabamsı Motif.

Görsel 26: Sarıçayır Mevkisi, Dağ Keçisi.

Görsel 27a: Sarıçayır Mevkisi, Stilize Dağ Keçilerinin Bulunduğu Kayanın Genel Görünümü.

Görsel 27b: Sarıçayır Mevkisi, 2 Dağ Keçisi.

Görsel 28: Sarıçayır Mevkisi, Avcı ve Dağ Keçileri.

Görsel 29: Sarıçayır Mevkisi, Avcı ve Dağ Keçisi.